

پنج گنج نظامی و پیر وان او

دکتر عصمت ستارزاده

مجله وزین نگین

البته اهل ادب همگی میدانند که تأثیر عمیق نظامی در فقهی بعد از او در ادبیات فارسی تا چند صد بوده و چقدر از شعرای دیگر پیدا شدند و از پنج گنج وی استقبال نمودند.

اما این نکته را نیز باید دانست که در تتبع و تقلید از شیوه خاص این شاعر ممتازند. گویندگان ایرانی به تکاپو افتاده اند، بلکه در هر امر عامیانه و ادبی سبک داستان‌سرای نظامی سرمشق واقع شده و به خصوص نسبت به منظومه رمانتیک او که در آنها کسی ریاکاری سبقت بر او نیست اقتباسات بیشماری به عمل آمده است. از جمله ترک‌های متأثر از ادب فارسی را می‌بینیم که به تقلید نظامی به مثنوی گویی پرداخته و بزبان ترکی خمسه‌ها ساخته‌اند و از اصول این شاعر بی‌متال پیروی نموده‌اند.

به مناسبت بزرگداشت نظامی گنجوی شاعر بلند مقام خمسه سرای ایرانی که اخیراً در ایتالیا برگزار شده، بی‌موقع نیست که این مقاله مختصر را در عظمت تأثیر و نفوذ شاعر مذکور در افکار و ادب اقوام دیگر در آن مجله درج نماییم تا به یقین بیابیم که افکار ایرانی چه کلهای ادب را در میان سایر اقوام بخصوص در ادب اقوام ترک همجوار ما پرورانده و شکوفان کرده است.

نظامی شاعری است که شهرت پنج گنجش در هر جا که ادب فارسی بوده تا کنون باقی مانده و محبوبیت این استاد مثنوی رمانتیک در همه جا تا به امروز هیچ‌گونه گوینده را مجال رقابت نداده است.

نام او الیاس و کنیه‌اش ابو محمد و لقبش نظام‌الدین است که تخلصش از آن مشتق شده.

نام پدرش: یوسف بن زکی موبد، و مادروی رئیس نام داشت و کرد بود چنانکه خود شاعر گوید.

گر مادر من رئیس کرد
مادر حفتانده پیش من مرد
از لابه گری کراکنم یاد
تا پیش من آردش بفریاد

تذکره نویسان محل تولد و منشاء نظامی را شهر گنجه نوشته‌اند، پس به شیخ نظامی گنجوی شهرت نموده‌اند تاریخ ولادت نظامی درست معلوم نیست اما ربیکا و برتلس سال تولد او را ۵۳۵ هجری برابر با ۱۱۴۰ - ۱۱۴۱ میلادی نوشته‌اند.

در فهرست خمسه سرایان ترک از ۲۵ شاعر نام برده که با عنوان خمسه سرایان ترک شهرت یافته‌اند. این مقلدان و نظیره‌گویان ترک خمسه نظامی یا کاملاً هر پنج موضوع خمسه را گرفته و چیزی بر اصل داستان نظامی افزوده‌اند و یا فقط با لیلی و مجنون و خسرو شیرین وی نظیره‌گویی کرده‌اند. به طور کلی در تمام مطالب خمسه‌های ترک‌ها چه در قسمت‌های حماسی و چه در قصه‌های عاشقانه هسته کلیه داستانهای نظامی نهاده شده.

اسامی این مقلدان ترک نظامی و محتویات خمسه‌ای آنان به طور مختصر از تنها ماخذی که به خط‌التین چاپ استانبول فهرست‌وار تهیه شده به وسیله جناب آقای دکتر مجتبی مینوی بدستم رسیده است. اینک به عنوان نمونه اسامی چند تن از مهمترین مقلدان ترک نظامی را با ذکر خمسه‌هایشان که از قرن ۱۶ به اینطرف خمسه‌سازی را شروع کرده‌اند میبردارم.

بنابر روایت فهرست خمسه سرایان ترك ، اولین شاعریکه به تقلید نظامی خمسه ساخته «چاکری» است و خمسه این شاعر مثنویهای زیر را تشکیل میدهد.

۱- وامق و عذرا - یوسف و زلیخا - حسن و نگار - سهیل و نوبهار - لیلی و مجنون.

۲- لامعی محمدجلیلی: مثنویهای این شاعر عبارتند از : شمع و پروانه - فرهاد نامه - وامق و عذرا - ویس و رامین - ایصال و سلامان .

۳- خمینی زاده جلیلی : خمسه این شاعر شامل این پنج مثنویست .

۱- خسرو شیرین - لیلا و مجنون - گل صد برگ - جوهر نامه - یوسف و زلیخا .

۴- دکاکین زاده تاشلیکائی - یحیی بك : خمسه ای دارد که شامل این مثنویهاست .

۱- گلشن انوار - گنجینه راز - کتاب اصول - یوسف و زلیخا - شاه و گدا .

۵- فرگسی محمد افندی : خمسه ای ساخته است که تماما به نثر است : بدین ترتیب .

۱- قهالستان - اکسیر سعادت - مشتاق العشاق - قانون رشاد - عزوات مسلم - ویک اثر دیگر بنام الوصف الکامل که به نثر نوشته است .

در ردیف این خمسه سرایان ترك عثمانی از خمسه های شعرای آذربایجان ایران که نامشان در کتاب دانشمندان آذربایجان تألیف مرحوم قریبت ذکر شده باید یاد کرد .

ولی اثر هیچکدام از شعرای آذربایجان در دست نیست و اینک به طور مختصر از مولانا «تائیر» نام میبریم که از رجال عهدشاه سلطان حسین صفوی و معاصر باصائب تبریزی بود . تأثیر دارای مثنویهای زیر است :

۱- مثنوی ثمره الحجاب در پیر هفت پیکر

۲- مثنوی حسن اتفاق در بحر لیلی و مجنون

۳- مثنوی جهان نما در بحر مخزن الاسرار

۴- منهج المعراج در بحر تقارب منحصر به لایله معراج و بعلاوه چند مثنوی دیگر .

دیگر از شعرای خمسه سرای آذربایجان باید درویش اشرف

را نام برد که از سخنوران قرن نهم هجری است . وی در مقابل

پنج گنج نظامی ۵ مثنوی منظوم ساخته است که عبارتند : ۱-

مثنوی منهج الابرار - مثنوی شیرین و خسرو موسوم به ریاض-

العاشقین مثنوی لیلی و مجنون - مثنوی هفت اورنگ و عشقنامه - مثنوی ظفر ناهله .

و یکی دیگر سالم تبریزی است که سه مثنوی دارد:

۱- مثنوی مهر و وفا هم وزن مخزن الاسرار نظامی - یوسف

و زلیخا در بحر خسرو شیرین و مثنوی لیلی و مجنون .

و دیگر صادقی افشار از ایل خدا بنده لومعاصر با شاه عباس کبیر

صاحب مثنوی :

سعد و سعید در بحر خسرو شیرین نظامی .

به جز از مآخذ مذکور از دو منبع موجود دیگر در تهران توانستم طرز کار و کیفیت مثنوی گوئی دو تن از مشهورترین شعرای ترك را تجزیه و تحلیل کنم .

یکی از آن دو : امیر علی شیر نوائی صاحب خمسه بزرگان جغتائی (ترکی شرقی) است و دومی : فضولی بغدادی سر آمد شعرای ترکی غربی سراینده مثنوی لیلی و مجنون که نظیره ایست به لیلی و مجنون نظامی .

از قرائن موجود در فهرست خمسه سرایان ترك اکثر شاعران خمسه ساز ترك در این زمینه پیرو مکتب این دو شاعر بزرگ نیز بوده اند .

اما علی شیر نوائی که پیشرو نهضت تقلید خمسه نظامی است ، مسلما هواداران ادب نام او را شنیده اند و از علوقدر و منزلت و وسعت قلمرو این شاعر بزرگ آگاهند .

وی بالغ بر ۳۰ جلد آثار منظوم و منثور دارد که تماما به زبان ترکی جغتائی است فقط دیوان غزلیاتش فارسی است و نوائی در این دیوان به فانی تخلص کرده است .

خمسه نوائی شامل مثنویهای زیر است :

۱- حیره الابرار - فرهاد و شیرین - لیلی و مجنون - سیه سیاره - سمسکندی .

مثنوی حیره الابرار نوائی کاملا به اسلوب مخزن الاسرار نظامی يك مثنوی تعلیمی است چه در دیباچه و چه در مسائل عرفانی و اخلاقی علاوه بر آنکه ذوق و فکر نظامی منعکس شده نوائی حتی کلمات و جملات نظامی را عینا اقتباس نموده است .

اینک منبای نمونه مضمون و کلمات مشترک در هر دو مثنوی را در وصف معراج نشان میدهم (در مورد نوائی ، ترجمه شعر او را به فارسی نقل کرده ایم ولی خاتم ستار زاده اصل ترکی آنرا هم آورده بودند - نگین)

نظامی : زهره و مه مشعله داریش کرد .

نوائی : زهره بر بطشادمانی را مینوازد و زهرمه تهنیت گفتن

در اصل شعر ترکی ، کلمات زهره - طرب - بربط ساز ،

زهرمه - تهنیت و آغاز عربی و فارسی است و فقط يك کلمه

«ایتیب» دارد که ترکی است .

نظامی : او سده پیشکش آن سفر از سلطان تاج ز جوزا کمر

نوائی : هم از جوزا کمر گرفته وهم از سلطان جلوه گری یافته

در این بیت کلمات : جوزا کمر - سلطان را عینا از نظامی

گرفته است .

نظامی : تا به حمل تخت شریازده لشکر گل خیمه به صحرا زده

نوائی : حمل و ثور هر دو جان تشارش کردند و هر دو جان

قربانش کردند .

و در چند بیت دیگر ترکی جغتائی که نوائی در اهمیت

مغی کلام گفته با کلمات : بحر - غواص - گهر مغی - خاص -

فیض - حریم - تجلی - مشعل - می - آسمان ، در صدف - جام . روبرو میشود که تماما فارسی و عربی است که با الفاظ ترکی بهم آمیخته و نامش را شعر ترکی نهاده اند.

در مثنوی فرهاد و شیرین نوائی اساس منظومه در داستان معاشقه فرهاد و شیرین نهاده شده و این اثر نظیر ایست به خسرو شیرین نظامی ، لکن در داستان نوائی چهره فرهاد از آغاز قصه ظاهر میشود و موضوع عشق خسرو پرویز نسبت به شیرین در پشت صحنه های فرعی مانند جنگ فرهاد با دیوو آزدها و غیره ساخته شده است که تماما زاید بر نظامی است.

اما مثنوی لیلی و مجنون نوائی کاملا به تقلید لیلی و مجنون نظامی تنظیم یافته ، فقط نوائی به حد و فور نکات فرعی و جزئی بر اصل داستان افزوده است در مقابل پاره ای از مطالب نظامی را در مثنوی خود حذف نموده است . به نظر میرسد نوائی در این اثر از گوهر نامه خواجوی کرمانی نیز متأثر بوده

نظامی حالات روحی و روانی قهرمانان خود را کاملا نمایان ساخته است . لکن در منظومه نوائی موضوع عاطفتی هسته اصلی داستان نیست ، بلکه طلب به صورت یک فاجعه بین دو خانواده جلوه داده شده به عبارت دیگر خط مشی دوم منظومه نظامی رانوائی در مقام اول قرار داده است . و معانی اخلاقی و حکمی و نتایج عبرت آمیز در نوائی خیلی ضعیف است.

چهارمین مثنوی خصمه نوائی . سیمه سیاره است که به آن بهرام شاه نیز گویند . در این اثر نوائی با استفاده از سبک و سیاق هفت پیکر نظامی قسمت تاریخی آن را حذف نموده است . و حتی خود او هم به این موضوع اشاره کرده .

در نائی در اثر نوائی افسانه ها را مردان مسافر نقل میکنند که هر یک از اقلیمی آمده است و در پایان داستان بهرام کنیز خود را پیدا می کند.

به طوریکه میدانیم هسته مرکزی هفت پیکر نظامی هفت داستان است و چون داستان بایستی به ذکر عشق و مظهر آن آراسته نظامی : لیلی نه که صبح گیتی افروز گردد لذا نظامی هفت دختر به تصور در آورده

اما در اثر نوائی با اینکه از عشق شدید بهرام شاه قلم گرفته کنیزش بحث شده اما داستانها از زبان مردان مسافر بیان شده است . از بعضی قصه های نوائی سبک قصه های نظامی استنباط میشود و نشان میدهد که این داستانها از ابتکارات خود نوائی فیست .

خلاصه و چکیده داستانهای مذکور در سیمه سیاره نوائی را با شواهد جفتائی و متن ابیات و همچنین مختصر مثنویهای او را من در رساله ای بنام : «مقلدان ترک خصمه نظامی» گرد آورده ام . اما منظومه سدا سکندر نوائی که از اسکندر نامه نظامی سرچشمه گرفته به طوری که از مطالب آن هویدا است در این کتاب دو بخش نظامی یعنی شرفنامه و اقبالنامه ادغام شده است.

صرف نظر از حکایات کوچک که در میان بحث به مناسبت موضوع آمده ، در موضوع کلی درست مطابق اصل است و برای خودداری از اطاله کلام از ذکر شاهد صرف نظر شد.

نوائی در این اثر از خردنامه جامی نیز متأثر شده است بنا به اقرار خود او در محاکمه العتین . البته «فضولی» را نیز یکی از مقلدان مثنوی لیلی و مجنون نظامی معرفی کردیم .

از آنجا که این شاعر ترك باسه زبان : عربی و ترکی و فارسی آشنایی کامل داشته پس از آغاز مثنوی لیلی و مجنون خود اشعاری با این سه زبان سروده است و موضوعی که در اثر فضولی تازگی دارد آوردن غزلهای دل انگیز و سوزناکی است که ضمن داستان اصلی در فاصله هر قسمة تبسمه مقتضای حال از زبان لیلی یا مجنون مایه آرایش و زینت داستان خود کرده است و در پایان غزل تخلص خود را آورده است . اما داستان در تمام احوال تقلیدی است از سبک نظامی و حتی عبارات و محاسن ابیات از نظامی اقتباس شده است بایک مطالعه سطحی از خلاصه ترجمه اثر این دو شاعر نظیر گوی ترك میتوان استنباط کرد که این شاعران آنچه نوشته اند و گفته اند همه از تراوش افکار نظامی آب خورده و از سبک وی پیروی شده و اگر هم در بعضی موارد مطلبی علاوه و اضافه بر نظامی آورده اند آنجا هم مقلد مقلدان نظامی بوده اند و این نشانه عظمت نفوذ افکار شاعران و گویندگان زبان فارسی و فرهنگ ایرانی است در افکار و آثار گویندگان سرزمینهای همجواریا .

و اینک موارد اقتباس فضولی را در مثنوی لیلی و مجنون از نظامی عینا در ابیات ذیل ملاحظه میفرمائید .

از نظامی لیلی چو ستاره در معماری
مجنون چو فلک به پرده داری

از فضولی : لیلی چو مهی است در معماری
مجنون فلک زده به زاری

مجنون نه که صبح گیتی افروز
مجنون نه که شمع خویشتن سوز

مجنون نه که آتش جگر سوز
مجنون به کرشمه زلف بردوش

مجنون به وفاش حلقه در گوش
فضولی : لیلی همه عشو و کرشمه

مجنون و سرشك چشمه چشمه

این ابیات از جهت مضمون و معنا کاملا باهم مشابهت دارند و اندک نمونه ایست از موارد اقتباس کلی فضولی از نظامی .

و اشعاریکه در اینجا به عنوان شاهد از فضولی ذکر شد ترجمه فارسی ابیات ترك وی است در دیوانش (چاپ استانبول) که به وسیله نویسنده این مقاله به فارسی برگردانده شده .

